

ПРО ДЕЯКІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ К.Д. УШИНСЬКОГО (1824 – 1871)

Розкриваються погляди К. Ушинського на проблеми мети виховання, принципу народності виховання, педагогіки як науки і мистецтва виховання, ролі і значення рідної мови у вихованні, співвідношення науки і релігії.

Ключові слова: *К.Д. Ушинський, теоретико-методологічні основи педагогіки, мета виховання, принцип народності виховання, рідна мова, наука, релігія.*

Розроблюючи педагогічну теорію на основі своєї філософської й суспільно-політичної концепції, К. Ушинський прагнув насамперед розкрити загальні фундаментальні проблеми педагогіки. Він вказував на взаємозв'язок між вихованням і філософією. "Основою виховання, – писав педагог, – повинна бути й керувати філософська ідея". Справа виховання – це "не питання шкільної дисципліни, дидактики, або правил фізичного виховання, а найглибше питання людського духу – "питання життя". – Виховання потребує від нас певного напрямку, певної мети, певного переконання". Не може бути вихователя, який не має чіткої філософської позиції, не вміє чітко визначити мету виховної діяльності.

Педагогіка, за К. Ушинським, є соціальною наукою. Суспільне життя визначає хід і напрям виховання, його завдання і зміст. Основною умовою розвитку виховання є: 1) відповідність його завдань і змісту суспільним потребам і 2) широка участь суспільства у розв'язанні педагогічних проблем. Ця визначальна настанова про залежність виховання від суспільного буття стала методологічним ґрунтом педагогічної концепції К. Ушинського.

"Педагогіка, за К. Ушинським – не наука, а мистецтво, – найбільше, найскладніше, найвище й найнеобхідніше з усіх мистецтв" [1. – Т. 1. – С. 205] "бо вона прагне задовольнити найбільшу з потреб людини й людства – їхнє прагнення до вдосконалень у самій людській природі: не до вираження довершеності на полотні або в мармурі, а до вдосконалення самої природи людини – її душі й тіла; а вічно передуючий ідеал цього мистецтва є довершена людина" [1. – Т. 1. – С. 193]. "... можна сподіватися, що людство, нарешті, стомиться гнатися за зовнішніми вигодами життя й візьметься створювати значно сталіші вигоди в самій людині, переконавшись не на словах тільки, а на ділі, що головні джерела нашого щастя й величі не в речах і порядках, що нас оточують, а в нас самих" [1. – Т. 1. – С. 209].

К. Ушинський розрізняв два значення поняття педагогіка:

1. В широкому розумінні педагогіка – це система наук, в яких містяться факти, в яких виражаються властивості предмета виховання, тобто людини. До широкого кола антропологічних наук належать: анатомія, фізіологія й патологія людини, психологія, логіка, філологія, географія, що вивчає землю як житло людини й людини як мешканця земної кулі, статистика, політична економія й історія в широкому розумінні, куди К.Ушинський відносив історію релігії, цивілізації, філософських систем, літератур, мистецтв і власне виховання у вузькому змісті цього слова. "Якщо педагогіка хоче виховувати людини у всіх відношеннях, то вона повинна перше пізнати її також в усіх відношеннях" [1. – Т. 1. – С. 199].

2. У вузькому розумінні педагогіка – це сукупність правил виховної діяльності, що впливає з усіх антропологічних наук. Отже, педагогіка в цьому значенні цілком залежить від стану всіх зазначених наук. А оскільки К.Ушинський вважав, що в його час самі ці науки перебували ще тільки в стадії свого становлення, то педагогіка, природно, перебувала в повнім дитинстві. Будуть удосконалюватися науки – буде вдосконалюватися й виховна теорія, оскільки вона перестане будувати правила, ні на чому не засновані, а навпаки, кожне своє правило стане обґрунтовуватися з фактів, здобутих наукою.

Визначення мети виховання – це кардинальна проблема, з розв'язання якої починається педагогічна наука. "Визначення мети виховання ми вважаємо кращим пробним каменем усяких філософських, психологічних і педагогічних теорій" [1. – Т. 1. – С. 198]. "Що сказали б ви про архітектора, який, закладаючи нову будівлю, не зумів би відповісти вам на питання, що він хоче будувати... Те саме повинні ви сказати й про вихователя, що не зуміє чітко й точно визначити вам мету своєї виховної діяльності" [1. – Т. 1. – С. 196].

Мету виховання складно визначити, тому що той же архітектор працює над неорганічними матеріалами, а предмет виховання – людина – живий і вже організований якимось чином матеріал. Школа, вихователь, наставники зовсім не єдині вихователі людини, а такими ж сильними, а можливо й сильнішими вихователями її є вихователі не навмисні: природа, сім'я, суспільство, народ, його релігія і його мова, словом, природа та історія в найширшому розумінні цих обширних понять [1. – Т. 1. – С. 196]. Проте і в самих цих впливах, невідпорних для дитини й людини зовсім нерозвиненої багато що змінюється самою ж людиною в її послідовному розвитку, і ці зміни випливають з попередніх змін в її власній душі, на виклик, розвиток або затримку яких навмисне виховання, словом, школа із своїм навчанням і своїми порядками, може діяти безпосередньо й сильно [1. – Т. 1. – С. 196].

Стосовно мета виховання "Ми не можемо, – писав К. Ушинський, – в цьому разі задовольнитися загальними фразами на зразок тих, якими починаються здебільшого німецькі педагогіки. Якщо нам кажуть, що метою виховання буде зробити людину *щасливою*, то ми маємо право спитати, що саме розуміє вихователь під словом *щастя*; бо, як відомо, немає предмета у світі, на який люди дивилися б так

неоднаково, як на щастя: що одному здається щастям, те іншому може здаватися не тільки неістотною обставиною, а навіть просто нещастям" [с. 197]. "Та ж сама невизначеність буде й тоді, коли на питання про цілі виховання відповідають, що воно хоче зробити людини *кращою, досконалішою*. Хіба в кожній людині не свій власний погляд на людську досконалість, і хіба не здається одному досконалістю, те, що іншому може видатися безумством, тупістю або навіть пороком? За цієї невизначеності не виходить виховання й тоді, коли каже, що хоче виховувати людини *відповідно до її природи*. Де ж ми знайдемо цю нормальну людську природу, відповідно якій хочемо виховувати дитину?" [1. – Т. 1. – С. 197].

Звичайно, якщо вбачати у виховання лише навчання читання й письма, то "школа, як і раніше, буде чистилищем, через усі шаблі якого треба пройти людині, щоб добитися того чи іншого становища в світі, а справжнім вихователем буде, як і раніше, життя з усіма своїми потворними випадковостями. Практичне значення науки в тому й полягає, щоб опановувати випадковості життя й підкоряти їх розумові та волі людини" [1. – Т. 1. – С. 202].

Мета виховання, за К. Ушинським, – розвиток і зміцнення характеру, бо "важливішим й кориснішим за всі ці відкриття й винаходи, які часто не роблять людину ні на волосину щасливішою, ніж раніше, бо вона в самій собі носить численні причини нещастя, було б відкриття засобів до вироблення в людині такого характеру, який протистояв би натиску всіх випадковостей життя, рятував би людину від їх шкідливого, розбещувального впливу й давав би їй змогу мати скрізь лише добрі наслідки" [1. – Т. 1. – С. 202].

Ідея відповідності суспільного виховання суспільним потребам найяскравіше втілилася у принципі народності виховання, який став ядром педагогічної концепції К. Ушинського. У методологічному плані принцип народності виховання виступає корінною закономірністю розвитку освіти – школа й виховання повинні будуватися насамперед у повній відповідності з особливостями й потребами своєї країни, нації, свого народу. "Виховні ідеї кожного народу пройняті національністю більше, ніж що-небудь інше, пройняті настільки, що неможливо й подумати перенести їх на чужий ґрунт", – писав К. Ушинський.

Ідея народності виховання, яку всебічно обґрунтував К. Ушинський, була однією з яскравих виявів зростання національної самосвідомості народів і народностей, що населяли Російську імперію, епохи 60-х років XIX ст. Вимога народності виховання й народності школи К. Ушинського обумовлювала вимогу демократизації освіти, узгодження її з інтересами й потребами кожного народу.

З принципом народності тісно пов'язане вчення К. Ушинського про працю як головний фактор виховання. Праця в його вченні є основою, засобом і метою людського існування, джерелом морального, розумового і фізичного вдосконалення людини. Виховання – це цілеспрямований процес формування "людини в людині".

Найвиразніше ідея народності виховання розкрита в статтях К. Ушинського "Про народність у суспільному вихованні" та "Рідне слово". Суть ідеї народності виховання полягає в тому, що виховання має здійснюватися в душі самого народу, його історії, культури, побуту, мови, звичаїв, релігії та ін.

"Є лише одна загальна для всіх природжена схильність, на яку завжди може розраховувати виховання: це те, що ми звемо народністю...", "Народність є досі єдиним джерелом життя народу в історії", "Виховання, коли воно не хоче бути безсилим, повинно бути народним" [1. – Т. 1. – С. 99-100], – писав педагог.

"В основі *особливої ідеї виховання* в кожного народу лежить *особлива ідея про людину*, про те, якою повинна бути людина в уяві народу в певний період народного розвитку. Кожен народ має свій особливий *ідеал людини* і вимагає від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особах. Ідеал цей у кожного народу відповідає його характерові, визначається його громадським життям, розвивається разом з його розвитком, і з'ясування його становить найголовніше завдання кожної народної літератури" [1. – Т. 1. – С. 75-76].

Ідея народності виховання нерозривно пов'язана з вченням про рідну мову. Мова є найкращий виразник духовної культури народу. У статті "Рідне слово" К. Ушинський у барвистих і хвилюючих тонах писав про значення рідної мови. "Мова народу – кращий, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. ... Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства більш нестерпного, як те, що хоче відняти в народу спадщину, створену незчисленими поколіннями його віджиганих предків. Відберіть у народу все – і він усе може повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину, навіть, може створити народ, але мови – ніколи: вимерла мова в устах народу – вимер і народ... Засвоюючи рідну мову дитина засвоює не тільки самі слова, їх сполучення та видозміни, а безліч понять, поглядів на речі, велику кількість думок, почуттів, художніх образів, логіку й філософію мови, – і засвоює легко й швидко, за два – три роки, стільки, що й половини того не може засвоїти за двадцять років старанного й методичного навчання. Такий цей великий народний педагог – рідне слово!" [1. – Т. 1. – С. 123-124].

Принцип народності виховання став основою вчення педагога про рідну мову як найважливіший предмет шкільної освіти. Навчання дітей рідної мови передбачає три завдання: 1) розвиток "природної душевної здібності, яку називають даром слова"; 2) прилучення дітей до свідомого володіння скарбами рідної мови; 3) роз'яснення дітям "логіки цієї мови, тобто граматичних законів у їх логічній системі". Ці завдання реалізуються одночасно.

Розвиваючи тему рідної мови і необхідності навчання рідною мовою, а також торкаючись проблем української школи, К. Ушинський у статті "Педагогічна подорож по Швейцарії" писав: "Дитину, яка не чула дома жодного великоруського слова, починають у школі з першого ж дня ламати на великоруський лад, і добре б ще справді великоруський, а то й на той потворний жаргон, який виробляється в малоосвіченого малороса при намаганні розмовляти по-великоруськи. Така школа з першого ж дня, і дуже непривітно, нагадує дитині, що вона не дома і, безперечно, здається їй букою. ... Така школа,

по-перше, значно нижча за народ: що ж означає вона із своєю сотнею погано завчених слів перед тією безмежно глибокою, живою й багатомовною, яку виробив і вистраждав собі народ протягом тисячоліття: по-друге, така школа безсилна, бо вона не будує розвитку дитини на єдиному плідному духовному ґрунті – на рідній мові й на народному почутті, що відбилося в ній; по-третє, нарешті, така школа непотрібна: дитина не тільки входить у неї із зовсім чужої їй сфери, а й виходить з неї в ту саму чужу їй сферу ... Що не зробила школа? Гірше, ніж нічого. Вона на кілька років затримала природний розвиток дитини; лишається, правда, грамотність або, краще сказати, напівграмотність, та й то не завжди, і може знадобиться для того, щоб напівросійською говіркою написати якусь ябеду; душу ж людини така школа не розвиває, а псує" [1. – Т. 2. – С. 99 – 100].

Таким чином, корінна закономірність розвитку освіти, з точки зору К. Ушинського полягає в тому, що система освіти в кожній окремій країні повинна будуватись насамперед у відповідності з потребами і специфічними особливостями даної країни, її історії.

Завдання розвитку пізнавальної активності учнів було провідним в системі дидактичних поглядів К. Ушинського. Головне завдання школи полягає в тому, щоб "пробудити розумові здібності учнів до самодіяльності і прищепити їм звичку до неї, вказуючи, де слід, шлях, але не тягнути їх на налігачі". У посібнику до викладання за "Рідним словом" вчений розкрив цілу систему засобів і прийомів викладання, спрямованих на самостійну творчу роботу учнів. А в навчальних книгах "Дитячий світ" і "Рідне слово" ця система набуває практичного втілення.

К. Ушинський висловив багато цінних думок про методи виховання уваги, волі, пам'яті, емоцій. Увагу він називав "дверима", через які все із зовнішнього світу входить у свідомість. Увага є не лише необхідною умовою навчання, а й предметом виховання. Важливого значення надавав К. Ушинський дидактичним принципам – свідомості й активності учнів у процесі навчання, наочності, послідовності, доступності, міцності знань та навичок учнів. Педагог висунув низку положень про побудову навчання в певній методичній послідовності, основою яких були педагогічні формули: від конкретного до абстрактного, від знайомого до незнайомого, від простого до складного, від окремого до загального і навпаки.

Особливої уваги заслуговує питання релігійності К. Ушинського, яка залишила помітний слід у його педагогічній творчості, особливо в етичній концепції педагога і в його теорії морального виховання. Проте в гносеологічному плані К. Ушинський чітко розмежовував сферу науки й сферу релігії, вимагав невтручання релігії у справи науки. "Чи треба доводити, – писав він, – що всяка фактична наука, – а іншої науки ми не знаємо, – стоїть поза всякою релігією, бо спирається на факти, а не на вірування, на відомості, а не на імовірності, на певні знання, а не на непевні відчуття? Чи треба доводити, що наука, яка б спиралася як на докази, що вже не потребують доказів, на слова Корана, або законів Ману, так само неможлива, як і така наука, яка вказувала б свій *ultimum argumentum* в Аристотелі чи Платоні?" [1. – Т. 2. – С. 315].

К. Ушинський вперше поєднав в педагогіці зусилля і досягнення різноманітних наук, здійснив величезний за обсягом педагогічний синтез наукових знань про людину, який кардинально змінював традиційний погляд на завдання і зміст педагогіки, розкривав корінні особливості функціонування педагогічного знання – залежність прогресу педагогіки від глибини осягнення нею закономірностей розвитку людини. К. Ушинський показав, наскільки плідне їх пізнання для науки і практики виховання, для збагачення арсеналу виховних засобів. Його праці відкривали нові горизонти в розвитку педагогіки, нові шляхи розвитку педагогічної науки.

Використані джерела

1. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х. Пер. з рос. / Редкол.: В.М.Столетов (голова) та інші. – К.: Рад. школа, 1983. – (Пед. б-ка). Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки / Склад і підгот. до друку Е.Д. Днепров; За ред. О.І. Пискунова (відп. ред.) та інших, 488 с. Т. 2. Проблеми російської школи / Склад і підгот. до друку Е.Д. Днепров; За ред. О.І. Пискунова (відп. ред.) та інших. – 359 с.

Zaichenko I.

ABOUT SOME THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF K.USHINSKY PEDAGOGICAL DOCTRINE

K. Ushinsky's views on aims of upbringing, the principle of national spirit of education, pedagogy as science and art of upbringing, role of the mother-tongue, the correlation of science and religion have been carried out.

Key words: *K. Ushinsky, theoretical and methodological basis of pedagogy, aims of upbringing, the principle of national spirit of education, mother-tongue, science, religion.*

Стаття надійшла до редакції 1.06.13